

ANALI Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku	Sv. 22	Str. 155-179	Osijek, 2006.
	Primljeno na sjednici Razreda za likovne umjetnosti 24. listopada 2006.		

UDK: 726.52:726.8
718(497.5Osijek)

Izvorni znanstveni rad

DRAGAN DAMJANOVIĆ*

HISTORICISTIČKE KATOLIČKE GROBLJANSKE KAPELE U OSIJEKU

Kraći sažetak

Članak govori o podizanju triju grobljanskih kapela u Osijeku u drugoj polovini 19. stoljeća: Uznesenja svetog križa na donjogradskom groblju (1869.-1870.), svetog Leopolda na tvrđavskom (novogradskom) groblju (1870. – 1872.) i monumentalne grobnice obitelji Pejačević na groblju u Retfali (1891.).

Duži sažetak

Kao rezultat složene vjerske i nacionalne slike grada, u drugoj polovini 19. stoljeća u Osijeku je podignuto sakralnih objekata kao u malo kojem hrvatskom gradu. Sagrađene su tako dvije sinagoge, pravoslavna kapela svetog Nikole, evangelička crkva, gradska katolička kapela Snježne Gospe, nova monumentalna župna crkva svetih Petra i Pavla, najveća neogotička građevina hrvatskog historicizma te tri katoličke grobljanske kapele koje su tema ovoga teksta, kapele: Uznesenja svetog križa na donjogradskom groblju (1869.-1870.), svetog Leopolda na tvrđavskom (novogradskom) groblju (1870. – 1872.) i monumentalne grobnice obitelji Pejačević na groblju u Retfali (1891.). Kapele na novogradskom i donjogradskom groblju međusobno su vrlo slične – obje su jednobrodne građevine pravokutnog tlocrta s tornjem na pročelju. Radi se o kvalitetnim realizacijama arhitekture romantizma, točnije rečeno Rundbogenstila (stila okruglog luka). U povijesti sakralne arhitekture Slavonije one su, uz osječku gornjogradsku sinagogu i đakovačku Katedralu, među najranijim historicističkim građevinama. Kapela Uznesenja svetog križa djelo je značajnog slavonskog graditelja Vukovarca Felixa Streima, školovanog na bečkoj Politehnici krajem 40-ih i početkom 50-ih godina 19. stoljeća. Projektant kapele svetog Leopolda za sada se ne može utvrditi, ali se može pretpostaviti da je riječ ili o Streimu ili o lokalnom osječkom graditelju Aloisu Flambachu. Obje su

* mr. sc. Dragan Damjanović, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 10000 Zagreb, I. Lučića 3

građevine sačuvala kvalitetnu romantičarsku unutrašnju opremu (oltare, zavjetne slike) i obje su oslikane.

I grobnici obitelji Pejačevića za sada se ne može utvrditi projektant, sačuvan je tek podatak da je izvedena od domaćeg graditelja Gaspara (Kaspara) Klemma. Riječ je o građevini centralnog, eliptičnog, tlocrta s kupolom, pokrivenom mansardnim krovom. Sagrađena je u neobaroknom stilu rijetko upotrebljivanom u sakralnoj arhitekturi toga razdoblja. Zidovi u unutrašnjosti prekriveni su štukaturama. Kvalitetne ograde od kovanog željeza postavljene su na prozore kapele te oko ulaza u grobnicu u unutrašnjosti. Kako se objekt više ne koristi, nalazi se u vrlo lošem stanju.

Ključne riječi: *Osijek – arhitektura, kapela Uzvišenja svetog križa, kapela svetog Leopolda, kapela obitelji Pejačević, Rundbogenstil, neobarok, historicizam*

Uvod

U rijetko je kojem hrvatskom gradu u drugoj polovini 19. stoljeća sagrađen tako velik broj sakralnih objekata kao u Osijeku. Razlozi su tomu višestruki. Jedan je nesumnjivo teritorijalna razdvojenost četiriju starih dijelova grada – Donjeg, Gornjeg i Novog grada te Tvrđe s posebnim župama i grobljima koja je stvarala potrebe za brojnim sakralnim zdanjima tim više što su se spomenuti gradski dijelovi međusobno natjecali u gradnjama (u mjeri koliko je to bilo moguće jer je s vremenom gospodarska snaga Gornjeg grada daleko nadmašila ostale dijelove Osijeka). Drugi, sasvim sigurno značajniji razlog predstavljala je složena nacionalna i vjerska struktura stanovništva. Osijek je bio grad s (udjelom u stanovništvu) najjačom židovskom zajednicom u Hrvatskoj i vrlo brojnom te politički i gospodarski utjecajnom srpskom pravoslavnom, zatim mađarskom kalvinističkom i njemačkom, dijelom evangeličkom zajednicom. Sve su se te vjerske sljedbe međusobno natjecale u podizanju što brojnijih i što reprezentativnijih sakralnih objekata od velikih crkava, sinagoga i molitvenih dvorana do kapela, poklonaca i križeva koji su nicali po cijelom gradu kao međaši prostora označavajući položaj, ugled, bogatstvo i brojnost vjernika pojedinih konfesija. Iako su katolici činili cijelo vrijeme natpolovičan dio stanovništva, konstantno usloznavanje vjerske slike u drugoj polovini 19. stoljeća kao i jačanje liberalnih tendencija kod katoličkog je klera izazivalo osjećaj neprestane ugroženosti, dodatno ojačane neprijateljskim stavom tadašnjeg glavnog osječkog glasila *Die Draua* prema đakovačkom biskupu Josipu Jurju Strossmayeru.¹ Katolička je crkva stoga nastojala pokazati svoju neoslabljenu snagu gradnjom čak triju reprezentativnih grobljanskih kapela, jedne velike gradske – Gospe Snježne na

¹ O segmentu toga sukoba vezanog uz izgradnju osječke župne crkve svetih Petra i Pavla govori članak: Dragan Damjanović, "Biskup Josip Juraj Strossmayer i gradnja osječke župne crkve svetih Petra i Pavla", u: *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 21, Zagreb – Osijek, 2005., 11 - 37.

glavnom trgu u Donjem gradu, utemeljenjem dječaćkog sjemeništa u Tvrdi te, na poslijetku, podizanjem monumentalne župne crkve svetih Petra i Pavla u Gornjem gradu, najveće neogotičke novogradnje u hrvatskoj arhitekturi 19. stoljeća. Ne smije se zaboraviti kako je u podizanju svih tih objekata (osim grobne kapele Pejačevića) značajnu ulogu odigralo budno oko Josipa Jurja Strossmayera. Svojim je intervencijama, preko preporuka svećenstvu i okružnica, nastojao poboljšati kvalitetu sakralnog graditeljstva i umjetnosti uopće, na području svoje dijeceze.² Osobito mu je, pak, bilo stalo da njegov rodni grad Osijek dobije najkvalitetnija, najbolja ostvarenja na tom polju.

Sva tri objekta o kojima govorimo u tekstu (kapele na donjogradskom, tvrđavskom (novogradskom) i retfalačkom groblju) monumentalne su grobnice uglednih osječkih pojedinaca i obitelji. Kapele na donjogradskom i novogradskom groblju istodobno su, međutim, i javni vjerski objekti koje su koristili (i koriste) pri pogrebima i vjerskim blagdanima svi katolici Osijeka, dok je retfalačka kapela isključivo monumentalna grobnica obitelji Pejačević. Upravo stoga, i u organizaciji unutrašnjeg prostora i u odabiru stila, između njih postoje bitne razlike.

Zanimljivo je kako tada najrazvijeniji dio Osijeka – Gornji grad – nije podigao i sam sličnu građevinu. Objašnjenje tog kurioziteta zapravo je vrlo jednostavno – gornjogradska je župa već posjedovala relativno reprezentativnu baroknu kapelu svete Ane na svom groblju uz južne obode grada. Golema su, pak, sredstva uložena u izgradnju nove župne crkve svetih Petra i Pavla onemogućila da se taj stari objekt zamijeni novom gradnjom.

Donjogradska i novogradska grobljanska kapela, zajedno s gornjogradskom sinagogom te nizom jednokatnica na istočnoj strani Županijske ulice, svjedočanstvo su snažnog prosperiteta Osijeka krajem 60-ih i početkom sedamdesetih godina 19. stoljeća. Gospodarski će uzlet iznenada završiti krahom iz 1873. nakon kojeg će se prekinuti snažnija građevinska aktivnost sve do sredine 80-ih godina i novog privrednog oporavka grada nakon kojeg počinje najsajnija epoha njegova ne samo gospodarskog nego i kulturnog života. U zadnjem je desetljeću 19. stoljeća te početkom 20. stoljeća stoga podignut novi niz reprezentativnih sakralnih zdanja: kapela obitelji Pejačević (1891.), kapela svetog Nikole na pravoslavnom groblju (1892.), nova župna gornjogradska crkva svetih Petra i Pavla (1894. – 1900.), donjogradska sinagoga (1902.) te evangelička crkva.

S obzirom na potpuno različite stilske pristupe pri građenju katoličkih, pravoslavnih i židovskih sakralnih građevina u historicizmu, članak izdvaja kao posebnu cjelinu tri katoličke grobljanske kapele. Slične već spomenute građevine

² Dragan Damjanović, "Sakralna arhitektura Đakovačke i srijemske biskupije u vrijeme biskupa Josipa Jurja Strossmayera (1-3)", u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije* br. 2-3-4-6/7/ 2005. godine, godište CXXXIII, Đakovo, 2005., str. 156 -158; 252-255; 344-346.

drugih konfesija proizlaze iz drukčijeg, ponajprije stilskog, a donekle i kulturno-povijesnog konteksta, te ih je nužno obraditi kao zasebne teme.

Kapela Uznesenja svetog križa na donjogradskom groblju

Od triju objekata o kojima se govori u ovom tekstu prva je sagrađena kapela Uzvišenja svetog križa na donjogradskom groblju. Materijalnu osnovicu za gradnju objekta predstavljala je zaklada Anne Pleban rođene Goldner, udovice Franza Plebana, utemeljena njezinom oporukom iz 1856. godine. Pobožna je udovica za izgradnju kapele iznad njenog i muževog groba ostavila ukupno 1600 forinti. Nadalje, dodatnih je 400 forinti namijenila održavanju istog objekta te još 1200 za obzidavanje groblja.³ Najveći dio novca te nekretnina ostavila je svome bratu Franzu Goldneru, kojeg je, međutim, obvezala da isplati po 200 forinti kao legat za oltar u donjogradskoj župnoj crkvi. I drugim je katoličkim institucijama u gradu namijenila dio novca – kapucinskom i franjevačkom samostanu. O visokoj urbanoj svijesti i brizi za grad tadašnjih Osječana govori i podatak da je ostavila 20 forinti za poljepšanje gradskog vrta. Osim Anne i Franza Plebana, u kapeli će kasnije biti pokopani i članovi obitelji Pfeiffer. Nije jasno je li riječ o rodbini Plebanovih ili Goldnerovih ili je, pak, ta osječka obitelj kasnijim svojim dobročinstvima na kapelu ili donjogradsku župu zaslužila počivališno mjesto u njoj. Tako u kapeli počivaju još i Marija (umrla 11. 5. 1858), Karl Leopold (umro 1. 12. 1859.), Rudolf (umro 1.10. 1864.), Julijana (umrla 3. 1. 1911.) i Konrad von Pfeiffer (umro 21. 4. 1935.).⁴

Iako je Anna Pleban preminula samo jedan mjesec nakon donošenja oporuke, krajem kolovoza 1856. godine ostavljenih 1600 forinti nije bilo dovoljno da se odmah započne s gradnjom kapele. Čekalo se gotovo cijelo desetljeće da uložena glavnica iz ostavštine dosegne potreban iznos. Pripreme za izgradnju započele su tako tek 1865. godine molbom tadašnjeg donjogradskog župnika Josipa Jankovića na Duhovni stol Kaptola bosansko-đakovačkog i srijemskog da mu se dopusti podizanje 1000 forinti iz zaklade za gradnju.⁵ Odgovor Duhovnog stola bio je vrlo oštar, vjerojatno zbog ranijih negativnih iskustava s tim župnikom. Istaknuli su kako Janković obično traži novac kada ga je već potrošio te da ne mogu ništa odobriti prije nego što vide projekt za kapelu.⁶ Pokazalo se da su strahovanja Duhovnog stola opravdana jer ubrzo potom Franjo (Franz) Goldner, ranije spomenuti brat Anne Pleban, javlja iz Osijeka

³ Državni arhiv Osijek (dalje DAOS), Fond br. 6, Gradsko poglavarstvo (dalje GPO), Zbirka isprava br. 17, spis br. 2090 – 1869., Oporuka Ane Pleban od 30. 7. 1854., točka 4. i 5.

⁴ Podaci su preuzeti s grobne ploče u kapeli, izrađene u Beču od klesara Schütza.

⁵ Arhiv Biskupije đakovačko-srijemske, Đakovo, Zapisnik sjednicah Duhovnoga stola Bosansko-đakovačkoga i srijemskoga držanih tečajem godine 1865., br. 132.

⁶ Arhiv Biskupije đakovačko-srijemske, Đakovo, Zapisnik sjednicah Duhovnoga stola Bosansko-đakovačkoga i srijemskoga držanih tečajem godine 1865., br. 132. Iste je godine tako župnik Janković zamolio da mu se dopusti uzimanje 410 forinti iz blagajne župe, a popravak kapele Majke Božje Snježne u osječkom Donjem gradu, na što je Duhovni stol odgovorio da mu se spomenuti iznos čini prevelikim (Arhiv Biskupije đakovačko-srijemske, Đakovo, Zapisnik sjednicah Duhovnoga stola Bosansko-đakovačkoga i srijemskoga držanih tečajem godine 1865., br. 1045).

kako je već isplaćeno 1000 forinti Franji Schmidtu za dobavu pijeska i cigle za građevinu.⁷ Jankoviću je unatoč nepravilnosti ipak bilo dopušteno da počne s radovima budući da je glavnica u međuvremenu dosegla potreban iznos. Proračunati su troškovi kapele, naime, iznosili 4100 forinti, a raspoloživa su sredstva iznosila 4578 forinti i 18 novčića.⁸ Projekti su bili završeni tek 1867. te ih u srpnju iste godine župnik šalje zajedno s proračunskim troškovnikom Duhovnom stolu na odobrenje.⁹ Sukob između Goldnera, a možda i dijela donjogradskih župljana s jedne strane i župnika Jankovića s druge, po svoj se prilici nastavio i dalje budući da se župnik u istom dopisu pravda kako nije potrošio ništa od novca iz Plebaničine zaklade. Izmirenje situacije i provjeru Jankovićevih podataka trebao je izvršiti tadašnji gornjogradski župnik Jakob Hegedušević. Vjerojatno zbog tih sukoba sve do 1869. nije započela gradnja kapele.

U siječnju 1869. godine vukovarski graditelj Felix Streim dovršava nove projekte za kapelu.¹⁰ Ostaje nepoznato što se dogodilo s ranijim nacrtima iz 1867. godine. Arhivski nam izvori ne govore jesu li i oni bili Streimovo djelo, koje je arhitekt možda samo djelomično morao promijeniti po opaskama iz Đakova. Moguće je i kako je Duhovni stol, kao dio već spomenutih nastojanja biskupa Strossmayera da se poveća kvaliteta sakralne arhitekture na tlu njegove biskupije, odbio realizaciju prethodnih nacрта te naredio izradu novih. Streimov im je projekt nesumnjivo više odgovarao jer se ipak radilo o kvalitetnom djelu školovanog arhitekta.

Nakon što su Streimov projekt prihvatili i župljani i Duhovni stol, u srpnju 1869. započelo se s gradnjom.¹¹ Ugovorom s osječkom donjogradskom župom Streim je preuzeo ne samo izradu nacрта već i cjelokupne zidarske, tesarske, stolarske, bravarske, limarske, staklarske i ličilarske radove. Samo je dovoz opeke i dravskog pijeska dodijeljen drugom majstoru,¹² poduzetniku Anti Miliću, od kojeg je kupljeno 40 000 komada opeke, koju se on obvezao isporučiti do kraja kolovoza 1869.¹³

⁷ Arhiv Biskupije đakovačko-srijemske, Đakovo, Zapisnik sjednicah Duhovnoga stola Bosansko-djakovačkoga i sriemskoga držanih tečajem godine 1865., br. 166.

⁸ Arhiv Biskupije đakovačko-srijemske, Đakovo, Zapisnik sjednicah Duhovnoga stola Bosansko-djakovačkoga i sriemskoga držanih tečajem godine 1867., br. 724.

⁹ Arhiv Biskupije đakovačko-srijemske, Đakovo, Zapisnik sjednicah Duhovnoga stola Bosansko-djakovačkoga i sriemskoga držanih tečajem godine 1867., br. 652, te br. 724.

¹⁰ Sudeći prema dataciji projekata koji se nalaze u arhivu GPO-a u DAOS., Zbirka isprava br. 17.

¹¹ DAOS, Fond br. 6., GPO, Zbirka isprava br. 17, spis br. 2090 – 1869., dopis župnika Josipa Jankovića na Gradsko poglavarstvo u Osijeku od 20. lipnja 1869. godine.

¹² DAOS; Fond br. 6., GPO., Zbirka isprava br. 17, ugovor između Felixa Streima i osječke donjogradske župe od 9. 7. 1869.

¹³ DAOS, Fond br. 6., GPO, Zbirka isprava br. 17, spis br. 2090 – 1869., dopis Ante Millera na GPO od 1. 7. 1869.

Ukupni troškovi gradnje prema novim nacrtima bili su nešto veći i iznosili su 4900 guldena austrijske vrijednosti.¹⁴ Streim se obvezao da će kapelu izvesti u razdoblju od siječnja do kraja listopada iste godine te da će sve poslove završiti do lipnja 1870.¹⁵ Podizanje objekta nadzirali su od strane Gradskog poglavarstva senator Stevan Grosz i tadašnji gradski mjernik (odnosno inženjer) Al. Lužinski.¹⁶ Čini se da je rok za gradnju ipak naknadno malo produžen budući da je komisija pregledala kapelu tek u rujnu 1870. godine.¹⁷

Prije nego što prijedemo na stilske osobine kapele, svakako se potrebno nakratko upoznati s inženjerom Felixom Streimom. Riječ je o jednoj od brojnih gotovo u cijelosti nerasvijetljenih osobnosti povijesti arhitekture u Slavoniji u 19. stoljeću. Streim je bio Vukovarac rođenjem, sin županijskog fizika Đure Streima i Henriette rođene Buday. Pučku je školu završio u Vukovaru, a srednje obrazovanje u Budimu. U godini revolucije, 1848., upisuje Politehniku u Beču i time postaje (koliko nam sadašnja saznanja dopuštaju zaključiti) jedan od prvih slavonskih arhitekata koji je završio taj ugledni studij. Nakon povratka sa školovanja radio je najprije u službi nekog lokalnog graditelja u Bačkoj podižući s njim vjetrenjače. Školovanjem i službom stekao je najprije naslov graditelja, a nakon utvrđivanja nomenklature nazivlja za inženjerske struke, hrvatska Zemaljska vlada dodijelila mu je titulu civilnog mjernika. Najveći je dio svog života i opusa ostavio u Vukovaru radeći samostalno više od četrdeset godina. Sagradio je brojne stambene objekte u tom gradu te zgradu Županije, a u Osijeku je sudjelovao u gradnji bolnice. Devet je godina (1888. – 1897.) bio izabrani gradonačelnik Vukovara te je tijekom svog mandata pokrenuo gradnje pučke škole u tadašnjoj Preradovićevoj ulici u Novom i realne gimnazije uz franjevački samostan u Starom Vukovaru.¹⁸

Streim projektira, u skladu s već postojećim tipološkim obrascima, široko primjenjivanim u gradnji grobljanskih kapela, jednostavan jednobrodni objekt pravokutnog tlocrta sa sakristijom položenom u ravnoj osi nasuprot ulaza, iza svetišta, te zvonikom na pročelju. Iz osnovnog tijela crkve prostorno izlazi samo portal koji je ujedno i jedini ulaz u objekt. Brod kapele s obje se strane otvara trima velikim lučno nadsvođenim prozorima, rozetom na pročelju i okulusom (kružnim prozorom) na začeljnom zidu. Portal kapele vrlo je jednostavno riješen. Rozeta iznad pročelja gotovo je identična rozetama koje susrećemo na kućama u Županijskoj ulici

¹⁴ DAOS; Fond br. 6., GPO, Zbirka isprava br. 17, ugovor između Felixa Streima i osječke donjogradske župe od 9. 7. 1869.

¹⁵ DAOS; Fond br. 6., GPO, Zbirka isprava br. 17, ugovor između Felixa Streima i osječke donjogradske župe od 9. 7. 1869.

¹⁶ DAOS, Fond br. 6., GPO, Zbirka isprava br. 17, spis br. 2090 – 1869., Dopis GPO-a na Župni ured u Donjem gradu.

¹⁷ Točnije, 19. 9. 1870., DAOS, Fond br. 6 GPO, Zbirka isprava br. 17, nenaslovljen spis potpisan od članova Komisije.

¹⁸ *** "Felix Streim", *Novine sriemske*, Vukovar, 1905., 3 (11. 1. 1905.), 3; kratku informaciju o njegovoj smrti nalazimo i u: *** "Todesfall", *Die Drau*, Osijek, 1905., 6 (12. 1. 1905.), 4-5.

u Osijeku i dio je uobičajenog oblikovnog repertoara romantičarske arhitekture. Postolje je zvonika naglašeno postavljanjem dviju masivnih lučno spojenih konzola između kojih je rozeta. Gornje dijelove zida i glavnog i bočnih pročelja raščlanjuje slijepa arkada plastički dosta istaknuta u odnosu na plohu zida, karakteristična za arhitekturu *Rundbogenstila*. Suhu pilastri na glavnoj i bočnim fasadama crkve nesumnjiv su prežitek elemenata klasicističke arhitekture koja tada još uvijek dominira u sakralnom graditeljstvu Đakovačko-srijemske biskupije.

Unutrašnjost kapele podijeljena je na tri djela – prostor kora, brod sa svetištem i sakristiju. Dok su prostori iznad kora i svetišnog dijela nadsvođeni bačvasto, brod pokriva križni svod. Arhitektonska raščlamba zida relativno je reprezentativna s romantičarskim vijencem prekinutim velikim prozorima. Kor kapele počiva na dva oktogonalna stuba te na dvama polustubovima spojenima s tri luka od kojih je središnji plitkog sedlastog oblika, dok su bočni duboki polukružni. Stubovi i polustubovi završeni su zanimljivim romantičarskim kapitelima s nizom prizmatičnih istaknuća. Svod kapele oslikan je *stucco finto* – imitacijom štuko ukrasa. Na svodu u brodu unutar medaljona nalazi se i nekoliko simboličkih motiva – otvorena Biblija, kalež te ključevi svetog Petra.

Streimov projekt realiziran je u cijelosti samo u pogledu arhitektonske raščlambe objekta, ne i pokretnina kapele. Projektirani neoromanički oltar na dvije "etaže" nije izveden. Umjesto njega, postavljen je mnogo jednostavniji manji oltar iznad kojeg se nalazi, na začelnom zidu svetišta, u skladu s posvetom kapele Uzvišenju svetog križa, velika slika raspeća Kristova s neobaroknim okvirom. Slikana je u nazarenskoj tradiciji u godini posvete kapele, 1870., od strane nepoznatog slikara E. Kliebera, vjerojatno stranca. Ona pokazuje uobičajene ikonografske odlike takvog prikaza – s raspetim Kristom, sa strane kojeg su Marija i Ivan.

Bez obzira na činjenicu kako je riječ o malenom objektu, kapela Uzvišenja svetog križa igra značajnu ulogu u povijesti arhitekture ne samo Osijeka već i cijele istočne Hrvatske budući da je, uz danas nepostojeću gornjogradsku sinagogu i đakovačku Katedralu, jedan od prvih znakova prodora historicizma.

Kapela svetog Leopolda na tvrđavskom (novogradskom) groblju

Iste godine kad se završava gradnja kapele Uzvišenja svetog križa na donjogradskom groblju, započinje podizanje sličnog objekta na današnjem novogradskom groblju,¹⁹ koje je tada služilo kao groblje Unutrašnjeg grada (Tvrđe) i Novog grada (Mayerhofa) i bilo pod nadležštvom tvrđavske Župe svetog Mihaela. Nesumnjivo je jedan od glavnih razloga njezina podizanja bila želja da time i posljednja osječka župa dobije grobljansku kapelu nalik na one na drugim dvama katoličkim gradskim grobljima. Osim toga, budući da spomenuto njemačko naselje

¹⁹ Smještenom nedaleko od OLT-a, uz željezničku prugu.

Novi grad,²⁰ koje se nalazilo nedaleko od ovoga groblja, nije imalo vlastite crkve, novi je objekt imao povremeno služiti i njegovim mještanima umjesto nikada izgrađene vlastite bogomolje.

Kapela je sagrađena u razdoblju od 1870. do 1872. godine. Redovito se naziva votivnom (zavjetnom) kapelom, budući da je sagrađena sredstvima iz zaklade stvorene oporukom jednog od prvih uglednih osječkih liječnika Leopolda Bischofa koji je u gradu boravio i radio od 1815. do sredine pedesetih godina 19. stoljeća.²¹ U čast zadužbinaru, a možda i na njegov zahtjev, posvećena je svetom Leopoldu.²²

Uz ostavštinu doktora Bischofa, važnu ulogu u izgradnji objekta odigrale su i darovnice od po pet stotina forinti njegovih prijatelja grofa Pejačevića, valpovačkog vlastelina grofa Prandaua i biskupa Strossmayera.²³ Novac je darovan na poticaj tvrđavskog župnika Josipa Heima odmah nakon Bischofove smrti. Preostala potrebna sredstva župnik je skupio sa sindikom crkve Wagnerom.²⁴

Dozvola za gradnju kapele zatražena je od osječkog Gradskog poglavarstva 19. prosinca 1870.²⁵ Nekoliko dana kasnije, isto je dopuštenje zatraženo i od carsko-kraljevske Vojne direkcije, budući da se građevina podizala unutar topometne linije te su, sukladno tomu, radove morale odobriti i vojne vlasti²⁶ dodjeljivanjem tzv. Razoriteljnog reversa (Demolirungs Revers).²⁷ Dozvola za gradnju od strane Gradskog poglavarstva stigla je vrlo brzo, zadnjeg dana 1870.,²⁸ dok se na Razoriteljni revers čekalo do sredine svibnja 1871. godine.²⁹

Ukupni troškovi gradnje iznosili su 7000 forinti, od kojih je 6000 pokriveno što iz Bischofovog legata, što iz spomenutih darovnica. Kako će kasnije tvrđavska župna

²⁰ Riječ je o prostoru današnje Divalentove ulice i ulica koje je okružuju.

²¹ Kamilo Firinger i Vladimir Utvić, *Povijest bolničkih ustanova u Osijeku od 1739. do 1930.*, (Osijek, 1970.), 39; isto i u: Stjepan Sršan, *Osječka groblja*, (Osijek, 1996.) 14.

²² Radi se o austrijskom svecu – kralju iz babenberške loze, zvanom i Luitpold, osnivaču samostana u Klosterneuburgu, Heiligenkreuzu i Mariazellu; Ludwig Vones, "Leopold (Luitpold) III., d. Heilige", u: *Lexikon für Theologie und Kirche*, 6. Band (Freiburg, Basel, Rom, Wien, 1997), 845.; Isto i u: V.H. Redlich, "Leopold III of Austria, St.", u: *New Catholic Encyclopedia*, 8 (Washington, 2003), 503.

²³ *** „Montag, den 1. September“, *Die Drau*, Osijek, 1872., 72 (8. 9. 1872.), 3.

²⁴ *** „Montag, den 1. September“, *Die Drau*, Osijek, 1872., 72 (8. 9. 1872.), 3.

²⁵ DAOS, Fond br. 6., GPO, spis br. 5342/1870., Dopis župnika Tvrđe (Nutarnjeg) i Novog grada, Josipa Heima na GPO od 19. 12. 1870.

²⁶ DAOS, Fond br. 6., GPO, spis br. 5342, molba rimokatoličkog župnog ureda Unutarnjeg i Novog grada od 28. 12. 1870.

²⁷ Pravila o gradnji unutar Topometne linije ustanovljena su u 18. stoljeću čime se vojska štitila od izgradnje objekata u blizini bedema Tvrđe koji bi pri eventualnoj opsadi grada mogli poslužiti neprijatelju. Sa smanjenjem ratne opasnosti, ali i uporabne vrijednosti Tvrđe u sustavima ratovanja 19. stoljeća, dobivanje Razoriteljnog reversa postaje sve lakše i više stvar formalne procedure.

²⁸ DAOS, Fond br. 6., GPO, spis br. 5342, Odgovor GPO-a na župni ured u Tvrđi od 31. 12. 1870.

²⁹ Dodijeljen je 12. 5. 1871. DAOS, Fond br. 6 GPO, spis br. 1990, 24. 4. 1871; Dopis k. k. Genie Direction zu Essegg na GPO od 29. 4. 1871.

crkva dobivati dio prihoda od grobljanske kapele, župnik Heim zatražio je dozvolu od Gradskog poglavarstva da ostatak potrebnog iznosa od 1000 forinti može podići iz njezine blagajne, što je na sjednici GPO-a, od 22. 2. 1873. i odobreno.³⁰

Gradnja kapele trajala je nešto duže od godinu dana. Svečana posveta građevine obavljena je, u prisutnosti brojnoga građanstva, 1. rujna 1872. godine.³¹

Stilsko rješenje kapele svetog Leopolda na novogradskom groblju uvelike je slično prethodnom objektu. Riječ je o još jednoj tipičnoj ranohistoricističkoj *Rundbogenstil* građevini. Ne samo stilska već i prostorna se rješenja uvelike podudaraju. Kapela ima jednostavni pravokutni brod i apsidu, a iznad glavnog se pročelja uzdiže osmerokutni zvonik, kao i na prethodnom primjeru. I detalji raščlambe glavnih pročelja uvelike se podudaraju. Kod obje građevine plastička je artikulacija koncentrirana samo na zonu portala i zvonika, a osim "rozete", sva je ostala površina zida jednostavno riješena. Zvonik počiva na dvije konzole povezane segmentnim lukom. Otvara se s osam lučnih prozora iznad kojih je friz te niz malih trokutastih zabata i zidana kapa. Veće razlike između tih objekata postoje samo u rješenju portala; portal Bischofove kapele plastičnije je riješen od portala prethodno spomenute građevine, izlazi više u prostor, počivajući na dva samostojeća tanka zidana stupa. Bočni zidovi objekta učvršćeni su dvama jednostavnim kontraforama i otvoreni po jednom biforom sa svake strane. Bifore se doimaju neproporcionalno velikim u odnosu na veličinu samog objekta. Kao vrlo čest motiv *Rundbogenstila*, uokvirene su u gornjem dijelu, poput dva prozora apside, s lučnim nadvojem.

³⁰ DAOS, Fond br. 6., GPO, spis br. 776- 1873., dopis Josipa Heima na GPO od 18. veljače 1873. te odgovor Franje Wagnera, člana GPO-a koji je nadzirao crkvene poslove od 22. 2. 1873. godine.

³¹ ***, „Montag, den 1. September“, *Die Drau*, Osijek, 1872., 72 (8. 9. 1872.), 3.: „Montag, den 1. September fand am Festungs – Friedhofe die feierliche Einweihung der dort neuerbauten Leopold - Kapelle statt. Mit dem Schläge 10 Uhr Vormittags verkündeten Pöllerschüsse den Beginn der Ceremonie, zu welcher sich ein gewähltes Publikum eingesunden, und welche durch Se. Hochwürden der Domherrn und Festungs-Pfarrer Josef Heim, mit zahlreicher Assistenz, vollzogen wurde. Der Einweihungs-Feierlichkeit folgte eine, vom Herrn Cooperator Filipović gehaltene Festrede, aus der wir einiges, auf die Entstehungs-Geschichte dieser Kapelle Bezughabendes hier folgen lassen: „Im Jahre 1857. starb hier der allgemein hochgeachtete, und um die Stadt Essek höchst verdienstvolle Dr. Bischof. Noch hatte man nicht den todten Leichnam in das kühle Grab gesenkt, bereithen sich schon seine hohen Freunde, u. zw. Se. Excellenz unser Herr Diöcesanbischof, ferner die hochgeborenen Magnaten Pejačević und Prandau, durch welches Monument das Andenken ihres dahingeschiedenen Freundes verewigt werden könnte. Ueber Vorschlag des hochw. Domherrn Heim, welcher als das schönste Denkmal eine dem hl. Leopold geweihte Kapelle bezeichnete, entschlossen sich die genannten drei Herren sofort für diesen Bau, und subscribirte Jeder für denselben 500 fl. Dem unermüdeten Eifer des Herrn Heim und Fr. Wagner sen. (Kirchensyndikus), gelang es den fehlenden Rest zur Vollendung des Baues von den opferwilligen Bewohnern der Festung und Neustadt einzusammeln. Die Freude und Anerkennung, welche diese Herren heute genießen, sind der schönste Lohn ihrer Bemühungen! Die Rede des Cooperators schloß: gestiftet habt Ihr auf künftige Zeiten ein frommes, ein heiliges Andenken zur Ehre Gottes und sterblicher Seelen. Einen kostbaren Schatz habt Ihr auf Jahre hin Euren Nachkommen errichtet, welche von Geschlecht zu Geschlecht Euer Andenken segnen werden. Und wenn Eure Gebeine schon lange im Grabe ruhen, werden Eure Enkeln mit Rührung und dankbarem Herzen einander erzählen: Dies Andenken besiegelt den – frommen Sinn unserer Eltern, Amen!“ – Nach der Festrede folgte ein solennes Hochamt und Te Deum, bei welchem eine Vokal-Messe mit Harmonium, unter Leitung des Herrn Hummel, präcise aufgeführt wurde.“

Središnji dio bočnog zida kapele, iznad prozora, završen je frizom s nizom slijepih arkadica. Kako je tijekom Domovinskog rata glavno pročelje bilo dosta oštećeno granatama, pod nadzorom lokalnog Konzervatorskog zavoda izvršena je u prvoj polovini devedesetih obnova uništene arhitektonske dekoracije.³²

U rješenjima unutrašnjosti postoje znatno veće razlike između novogradske i donjogradske kapele i u arhitektonskim motivima i kvalitativno. Dok je arhitektonsko rješenje fasada novogradske kapele bolje od onog kojeg smo susreli u Donjem gradu, iznutra je situacija uvelike obrnuta. Arhitektonske raščlambe gotovo da i nema, što se može objasniti činjenicom da ju je dekorativni i figuralni oslik činio nepotrebno.

Kapela je cijelom dužinom svođena bačvastim svodom. Sustav svođenja donekle je neuobičajen budući da se visina svoda smanjuje od kora prema svetištu. Kao posebnu zanimljivost unutrašnjosti valja spomenuti kor koji nije zidan već počiva na dvama željeznim stupićima. Ako su stupići iz vremena podizanja kapele,³³ radi se o vjerojatno prvom slučaju uporabe kovanog željeza u sakralnoj arhitekturi Slavonije, premda na vrlo maloj skali.

Unutrašnjost je za tako mali objekt relativno bogato opremljena velikim oltarom, dvama manjim štafelajnim slikama, nizom oleografija te zidnim oslikom. Oltar je posebno zanimljiv jer stilski predstavlja uspjelo djelo romantizma specifičnom kombinacijom *Rundbogenstil* elemenata, dakle elemenata stila u kojem je kapela sagrađena (friz u donjem dijelu oltara) s neorenesansnim, odnosno klasicističkim motivima (stupovi središnjeg dijela oltara, dekoracija zabata te okvira slike). Kako je dekoracija na oltaru uvelike bliska dekorativnom osliku na svodu kapele, moglo bi se zaključiti da je objekt opremljen u jednom mahu. Na oltaru je postavljena prilično kvalitetna pala s prikazom patrona crkve i dr. Bischofa, svetog Leopolda, kako predaje krunu Bogorodici s Kristom u naručju. Za razliku od oltarne pale na donjogradskom groblju, ova nije potpisana tako da za sada ostaje nepoznato ime njezina autora.

Sa strane oltarne pale stoje dvije svetačke figure. S desne je strane postavljen sveti Rok, stari zaštitnik od kuge, koji se u 19. stoljeću transformira u zaštitnika od nove epidemije – kolere.³⁴ S obzirom na ulogu kapele kao zadužbine jednog liječnika te s obzirom na činjenicu da je jedna od brojnih epidemija kolere koje su pogodile Osijek u 19. stoljeću izbila upravo 1872., razumljivo je njegovo pojavljivanje u kapeli. Svetac

³² Branimir Kralik, "Votivna kapela u Osijeku na groblju u Novom gradu; smjernice za obnovu ratom oštećene i uništene dekoracije na pročelju", (Osijek, 1992.), dosje Konzervatorskog zavoda u Osijeku.

³³ Prema postojećoj je dokumentaciji nemoguće utvrditi iz kojeg su vremena.

³⁴ O ulozi svetog Roka u kršćanskoj novovjekovj ikonografiji najiscrpnije govori članak: Zoraida Demori-Staničić, "Uvod u posttridentsku zavjetnu sliku u Dalmaciji uz prijedlog za Sante Perandu", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 33, *Prijatelj zbornik* 2, (Split, 1992), 165. – 207. Za savjete u pogledu ikonografskih atribucija zahvaljujem prof. dr. sc. Sanji Cvetnić.

postavljen njemu nasuprot na prvi nas pogled dovodi u nedoumicu. S obzirom na to da drži ljljane u ruci, riječ je po svoj prilici o svetom Josipu, koji je, budući da su uz njegovo tijelo pri smrti bdjeli Marija i Isus, zaštitnik sretne smrti,³⁵ što se opet može povezati s liječničkom profesijom zadužbinara građevine. Takvoj interpretaciji ide u prilog i jedna zidna slika u kapeli – na lijevoj susvodnici – koja prikazuje svetu Barbaru, koja je, kao i sveti Josip, zaštitnica sretne smrti.

Osim liječništva i sretne smrti, pomalo nespretno složen ikonografski "program"³⁶ uključuje i scene iz Kristova života. Kapela je oslikana s ukupno četiri figurativna polja. Dva se nalaze u susvodnicama na zidu, a dva u medaljonima na svodu. Izbor scena vjerojatno je uvjetovan željama obitelji ili pojedinaca koji su platili izradu dijelova oslika. Sve su rad istog majstora, po svoj prilici kakvog lokalnog *malera* ne osobito visokih sposobnosti. Najzanimljivija nam je svakako freska Svete Obitelji u Josipovoj radionici na kojoj se jasno uočava posve nov pogled 19. stoljeća na tog sveca preko kojega Crkva počinje slaviti ljudski rad te instituciju braka, odnosno obitelji.³⁷ Na drugoj je susvodnici prikazana već spomenuta sveta Barbara, zaštitnica sretne smrti. Medaljoni na svodovima prikazuju susret Marije i Elizabete te Uznesenje Kristovo. Zanimljivo je uočiti kako slikar pravi razliku u tretmanu pejzaža na prikazu svete Barbare i Vizitacije. U Vizitaciji postavlja palme, nastojeći tako locirati zbiljanja na Bliski istok, dok je pejzaž na slici sa svetom Barbarom "sjevernjačkiji". S obzirom na nevještost slikara, bez ikakve je sumnje kako su freske nastale pod direktnim ugledanjem na neki grafički predložak.³⁸ Freske uokviruje, *stucco finto*, fresko imitacija štuka, koju smo već susreli i na osliku donjogradske kapele.

Na zadužbinara zgrade dr. Leopolda Bischofa podsjećaju u kapeli dvije mramorne ploče s natpisima na hrvatskom i njemačkom jeziku.³⁹

Neriješeno pitanje vezano uz izgradnju ove građevine predstavlja autorstvo projekta za nju. Malobrojna sačuvana dokumentacija uopće ne spominje ime graditelja, projekt se za sada nije mogao pronaći, a ni šturi novinski izvještaji nisu se u tom pogledu pokazali korisnima. Stilski se kapela ne razlikuje bitno od prethodne donjogradske. Kako je već spomenuto, sličnosti su najveće u pročelnom dijelu te je

³⁵ Branko Fučić, "Josip", u: *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva* (Zagreb, 1990.), 302-304.

³⁶ Ako se o «programu» kao zamišljenoj povezanoj ikonografskoj cjelini uopće može govoriti.

³⁷ Motiv je stariji, datira iz baroka, no u 19. stoljeću postaje široko raširen.

³⁸ Možda su kao predložak korištene grafike kakvih nazarenskih majstora. Aureola naznačena samo kao rub, a i stavovi likova upućuju na to.

³⁹ Natpis na hrvatskom glasi: «Ova bogomolja posvećena je blagoj uspomeni Dra. Leopolda Bischofa koji si je tečajem pedeset godišnjega službovanja kano ličnik u Osieku i okolici neumerle zasluge stekao. Rodjen u Baju 1780., a umro u Osieku 17. travnja 1857.» Njemački je nešto kraći: «Diese Kapelle wurde zum Andenken des am 17. April 1857. im 77 Lebensjahre verstorbenen Herrn Dr. Leopold Bischof im Jahre 1872. erbaut.»

moгуće kako je autor projekta prethodnog objekta, Felix Streim, koji je nakon uspješnog dovršenja poslova u Donjem gradu angažiran i od tvrđavskog župnika Heima. Arhitektonska raščlamba kapele, međutim, jako asocira na oblikovni rječnik zgrada romantičarskog niza jednokatnica u Županijskoj ulici u Osijeku, autor kojih je uglavnom domaći graditelj Alois Flambach,⁴⁰ tako da je moguće da je on načinio i projekt za kapelu svetog Leopolda, pri tome se djelomično ugledajući na tek izgrađeni Streimov objekt.

Stilska rješenja kapela na donjogradskom i novogradskom groblju

Oblikovno rješenje fasada grobljanskih kapela na osječkom donjogradskom i novogradskom groblju gotovo u cijelosti slijedi uobičajenu retoriku romantičarske *Rundbogenstil* arhitekture. Pojam *Rundbogenstil*, stil okruglog luka, označava, kako mu samo ime govori, stil u arhitekturi koji je preferirao upotrebu polukružnog luka. Javlja se već krajem dvadesetih godina 19. stoljeća na području srednje Njemačke kao reakcija na tada dominantan klasicizam i kao vid traganja tamošnjih arhitekata za posebnim, nacionalnim stilom.⁴¹ Karakterizira ga romantičarski spoj arhitektonskih elemenata ranokršćanske, islamske te bizantske umjetnosti, romanike i talijanske renesanse.⁴² Prema sredini stoljeća *Rundbogenstil* se počinje sve više širiti i na područje Habsburške Monarhije te je 50-ih većina sakralnih novogradnji te države podignuta u ovom stilu.⁴³ Pojam *Rundbogenstil* u stručnoj se literaturi danas koristi ponajprije kako bi se napravila razlika u odnosu na pojam *neoromanika*, koji se koristi za razdoblje visokog i kasnog historicizma. Za razliku od mješavine stilova u romantizmu, kasnija neoromanika teži ugledanju na samo jedan povijesni stil – srednjovjekovnu romaniku. U povijesti arhitekture romantizma na području Habsburške Monarhije *Rundbogenstil* je najdominantnija pojava. Uz njega se polagano i u početku prilično teško počinje probijati i *Spitzbogenstil*, stil oštrog luka, odnosno neogotika koja prema šezdesetim godinama 19. stoljeća postaje sve dominantnija u sakralnoj arhitekturi.

Iz Beča, kroz djela Karla Rösnera, Geoga Müllera, Eduarda van der Nülla, Augusta Sicarda von Sicardsburga i drugih arhitekata, *Rundbogenstil* se širi po cijeloj Monarhiji. Prvi primjeri u Hrvatskoj podižu se sredinom 50-ih godina, kada se gradi vjerojatno najznačajnija *Rundbogenstil* građevina u nas, župna crkva u selu Molvama u Podravini podignuta 1855. – 1862., djelo zagrebačkog arhitekta Franje Kleina,⁴⁴ čiji

⁴⁰ Flambacha kao autora većine zgrada u romantičarskom nizu u Županijskoj ulici spominje: Grgur Marko Ivanković, *Historistička arhitektura u Slavoniji*, "Historicizam u Hrvatskoj", katalog, (Zagreb, 2000.) I., 188.

⁴¹ Barry Bergdoll, "European Architecture 1750 – 1890", (Oxford, 2000.), 184.

⁴² Barry Bergdoll, "European Architecture 1750 – 1890", (Oxford, 2000.), 185.

⁴³ Gotika se tek počinje probijati. Radovi na podizanju Votivne crkve u Beču te katedrale u Linzu (od 1859.) predstavljaju jedine značajnije iznimke.

⁴⁴ Olga Maruševski, "Franjo Klein, graditelj sredine 19. stoljeća", u: *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 17/2., (Zagreb, 1993.) 107-123.

je cjeli opus obilježen dominacijom spomenutog stila. Uz Kleina, kao značajni se predstavnici mogu navesti i zagrebački arhitekti Janko Nikola Grahor (Kleinov suradnik od 60-ih godina 19. stoljeća) i Michael Strohmayer (graditelj crkve svetog Vinka u Frankopanskoj ulici u Zagrebu).⁴⁵

Za razliku od sjeverozapada zemlje, na njezin krajnji istok, na područje Đakovačko-srijemske biskupije, u graditeljstvo seoskih crkava, historicizam se probija vrlo teško i kasno. Barokni klasicizam, stil tipičan za sakralnu arhitekturu u prvoj polovini 19. stoljeća nastavlja stoga dominirati sve do 80-ih godina 19. stoljeća. Đakovačka Katedrala, najveća sakralna novogradnja hrvatskog 19. stoljeća, primjer građevine koja je stilski na prijelazu iz romantičarskog shvaćanja romanike, dakle *Rundbogenstila* i zrele historicističke neoromaničke crkve, u povijesti sakralne arhitekture Slavonije predstavlja iznimku. Zahvaljujući angažiranju arhitekata iz prijestolnice Monarhije, Strohmayer presađuje u svoju dijecezu tada aktualne (u većoj ili manjoj mjeri) tendencije u arhitekturi. Streimova kapela na osječkom donjogradskom groblju te kapela na novogradskom groblju prvi su realizirani *Rundbogenstil* sakralni objekti (osim prvostolnice) uopće u biskupiji. Naravno, nije slučajno da se radi upravo o gradnjama u Osijeku, koji se tada već počeo formirati u pravu malu slavonsku prijestolnicu.⁴⁶ Kako se Streim bez ikakve sumnje negdje sredinom 50-ih obrazovao u Beču, dakle u vremenu kada je taj stil na vrhuncu svoje ekspanzije, usvajanje njegovih elemenata i prenošenje na građevine kao što je donjogradska kapela je razumljivo.⁴⁷ Zanimljivo je do koje je mjere na području cijele srednje Europe taj stil pokazivao sličan oblikovni rječnik, kako pokazuje usporedba oblikovnog rješenja začelja kapele Uzvišenja svetog križa s rješenjem koje je arhitekt Althof primijenio u gradnji evangeličke crkve u njemačkom gradu Boppardu.⁴⁸

Kapela obitelji Pejačević na retfalačkom groblju

Treći objekt u nizu predstavlja grobna kapela obitelji Pejačević koju je podigao na retfalačkom groblju 1891. godine Ladislav Pejačević. Njezino pojavljivanje u tekstu donekle je neopravdano jer, iako se ovo groblje nalazilo na samom rubu Gornjeg grada, ipak je administrativno pripadalo selu Retfali, koje je u 19. stoljeću bilo samostalna općina odvojena od ostatka Osijeka. Razlozi za njezino uvrštavanje u članak ipak postoje. S jedne strane kapelu je gradio domaći osječki graditelj, a s druge njezina je gradnja motivirana (između ostalog) pripremama za podizanje nove

⁴⁵ Lelja Dobronić, "Zaboravljeni zagrebački graditelji", (Zagreb, 1962.), 102, 106-110.

⁴⁶ Ne smije se zaboraviti kako je u Osijeku 1866. počela gradnja prve monumentalne sinagoge u Hrvatskoj – gornjogradskog hrama nedaleko od župne crkve u Županijskoj ulici. I ona je podignuta u *Rundbogenstilu*.

⁴⁷ Po svoj je prilici i Alois Flambach (bez obzira na to je li on autor kapele na novogradskom groblju ili nije) obrazovan u sličnom krugu u Beču ili kojem drugom većem centru Monarhije.

⁴⁸ Albrecht Mann, "Die Neuromanik", (Köln, 1966.), 128.

gornjogradske crkve koje su 1891. godine ušle u zadnju fazu, zbog čega su se tijela svih u njoj pokopanih uglednika te župnika grada Osijeka morala dislocirati na groblje. Među njima se nalazilo i tijelo majke Ladislava Pejačevića, grofice Katarine Pejačević, rođene Esterhazy. Uz prebacivanje majčina tijela važan je poticaj za gradnju nesumnjivo bila i smrt njegovog brata Nikole Pejačevića 1890., godinu prije početka izgradnje objekta.⁴⁹ Kako se sa svojom braćom obvezao roditeljima da će sagraditi za obitelj dostojanstveno počivalište, grof Lato Pejačević očito je procijenio kako je sada pravi trenutak za to.⁵⁰

Podizanje grobnice osječko novinstvo najavljuje u prvoj polovini srpnja 1891. godine, istodobno navodeći kako su radovi prepušteni domaćem graditelju Gasparu (ili Kasparu) Klemmu.⁵¹ Gradnja je trajala iznimno kratko, samo dva mjeseca. Ukupni troškovi iznosili su 30.000 forinti,⁵² iznimno mnogo za objekt takve veličine. Reprezentativnost njegove unutrašnjosti, kvaliteta izvedbe arhitektonskih detalja i upotreba skupih materijala (ponajprije kovanog željeza za okna na prozoru te za ogradu grobnice u unutrašnjosti) zasigurno su uvjetovali tako visoku cijenu gradnje.

Nakon dovršenja objekta 12. rujna 1891. godine, prebačena su s retfalačkog groblja tijela članova obitelji Pejačević u novu grobnicu:⁵³ Petra Pejačevića (oca Ladislavova), Petrova brata Adolfa te grofa Nikole Pejačevića (Ladislavova brata). Kako je već rečeno, iz grobnice u gornjogradske župnoj crkvi preneseno je tijelo majke grofa Ladislava Katarine (Franziske)⁵⁴ Pejačević, rođene grofice Esterhazy.⁵⁵ Isti je dan obavljena i svečana posveta novosagrađenog objekta od strane osječkog

⁴⁹ *** „Requiem für Weiland Graf Nikolaus Pejacsevich“, *Die Drau*, Osijek, 1891., 79 (7. 7. 1891.), 1.

⁵⁰ Sudeći prema natpisu na ulazu u kapelu.

⁵¹ *** „Gruftcapelle in Reftala“, *Die Drau*, Osijek, 1891., 79 (7. 7. 1891.), 2: „Se. Excellenz Graf Lato Pejacsevich läßt gegenwärtig durch den Baumeister Klemm auf seinem Retfaluer Schloße eine Familien-Gruftcapelle mit einem Kostenaufwande von circa fl. 30.000 erbauen und wird dieselbe nach ihrer Fertigstellung eine wahre Sehenswürdigkeit bilden“.

⁵² *** „Gruftcapelle in Reftala“, *Die Drau*, Osijek, 1891., 79 (7. 7. 1891.), 2.

⁵³ *** „Gruft Capelle der Familie des Grafen Pejacsevich“, *Die Drau*, Osijek, 1891., 107 (10. 9. 1891.), 2.

⁵⁴ Slavonische Presse u članku br. 106. navodi kako se Ladislavova majka zove Katarina, dok je u broju 108. naziva Franziska.

⁵⁵ *** „Gruft Capelle der Familie des Grafen Pejacsevich“, *Die Drau*, Osijek, 1891., 107 (10. 9. 1891.), 2.: „Se. Excellenz Graf Lato Pejacsevich, der Obersthofmeister des Herrn Erzherzogs Carl Ludwig, hat auf seinem Retfauer Schloße eine prachtvolle Gruft-Capelle erbauen lassen und nachdem diesselbe fertiggestellt ist, werden die Leichen der verstorbenen Familien-Mitglieder übermorgen, den 12. d. um 5 Uhr Morgens exhumirt und in die neue Gruft beigesetzt. In die neue Gruft werden folgende Mitgleider beigesetzt: die Mutter des Grafen Lato Pejacsevich, Ihre Excellenz Gräfin Esterhazy, die seit 1875 in der Gruft der Oberstädter Pfarrkirche ruht, ferner dessen Vater, Se. Excellenz der ehemalige Minister für Kroatien, Graf Peter Pejacsevich, dann dessen Brüder Graf Adolf Pejacsevich und Se. Excellenz G. d. C. Graf Nicola Pejacsevich. Der Leiche-Exhumirung wird Graf Lato Pejacsevich persönlich beiwohnen, worauf für das Seelenheil der Verstorbenen eine stille Messe celebrirt werden wird.“ Izvještaj o prenošenju tijela nalazimo i u člancima u Slavonische Presse: *** „Einweihung der Familiengruft in Retfalu“, *Slavonische Presse*, Osijek, 1891., 106 (8. 9. 1891.), 2., te u: *** „Grufteinweihung“, *Slavonische Presse*, Osijek, 1891., 108 (13. 9. 1891.), 4.

gornjogradskog župnika Josipa Horvata, nakon čega je održana i misa zadušnica za preminule članove grofovske obitelji.⁵⁶

Gradnjom kapele retfalačko-rumska grana obitelji Pejačević nastojala je dobiti monumentalnu grobnicu dostojnu svojeg ugleda i bogatstva. Graditelj kapele Ladislav uživao je položaj obersthofmeistara nadvojvode Carla Ludwiga, brata Franje Josipa,⁵⁷ dok je njegov otac Petra bio hrvatski ministar u Budimpešti. I ostale su ugledne slavonske veleposjedničke obitelji već sagradile ili će ubrzo sagraditi slične grobnice: Eltzovi u Vukovaru, Normanni i Prandau u Valpovu te razne grane obitelji Pejačević koje su na području Slavonije ostavile čak tri zanimljiva mauzoleja: našički, retfalački i podgorački. Najstariji, sagrađen u povodu smrti Marka Pejačevića, podignut je prema projektu zagrebačkog arhitekta Hermanna Bolléa nedaleko od groblja u Našicama 1881. godine,⁵⁸ deset godina prije podizanja retfalačke kapele. Dva desetljeća poslije, 1911. godine, podignuta je, pak, neoklasicistička monumentalna grobnica podgoračkom grofu Pavlu Pejačeviću na tamošnjem seoskom groblju.⁵⁹

Dok su prethodne dvije kapele o kojima se govorilo u tekstu djela ranog historicizma – romantizma, kapela Pejačevića u Retfali dobar je primjer kasne faze tog stila u sakralnoj arhitekturi Osijeka. Odmak prema kasnom historicizmu očituje se najjasnije u izboru stila za gradnju – neobaroka, prilično omraženog, osobito u sakralnoj arhitekturi (ne toliko u stambenoj i javnoj) u ranom i zreom historicizmu. S početkom znanstvenih istraživanja, historizacije ovog stila, krajem 80-ih godina 19. stoljeća situacija se počinje mijenjati te se podižu prve sakralne građevine u baroknom stilu kao što je župna crkva svetog Bartolomeja bečke četvrti Hernals, djelo Richarda Jordana (1889./1894.), ili crkva Maria-Schmerzen u četvrti Kassgraben Franza Kupke i Gustava Orgelmeistera (1909/1910).⁶⁰ Pod utjecajem događanja u Beču podiže se ubrzo i jedina veća neobarokna crkva u Hrvatskoj, isusovačka srca Isusova u Palmotićevoj ulici u Zagrebu, djelo arhitekta Janka Holjca (1899. – 1901.).⁶¹ Između Holjčeve crkve i Pejačevićevog objekta ne postoje, međutim, bilo kakve oblikovne sličnosti te je sigurno kako nije riječ o istom projektu. Uopće, stilski kapela ne samo da nema paralele unutar povijesti sakralne arhitekture

⁵⁶ *** „Grufteinweihung“, *Slavonische Presse*, Osijek, 1891., 108 (13. 9. 1891.), 4.; Kraći izvještaj o posveti nalazimo i u članku: *** „Einweihung der Graf Pejacsevich'schen Gruft in Retfalu“, *Die Drau*, Osijek, 1891. 108 (13. 9. 1891.), 2.

⁵⁷ *** „Graf Lato Pejacsevich“, *Die Drau*, Osijek, 1891., 84 (19. 7. 1891.), 3.

⁵⁸ Silvija Lučevnjak, „Kapela s grobnicom obitelji Pejačevića u Našicama“, u: *Našički zbornik* br. 5, 1999., str. 55-98.

⁵⁹ Dragan Damjanović, „Grobna kapela grofa Pavla Pejačevića u Podgoraču“, u: *Našički zbornik* br. 7., 2002., str. 221 – 229.

⁶⁰ Renate Wagner-Rieger, *Wiens Architektur im 19. Jahrhundert*, (Wien, 1970.), 249.

⁶¹ Olga Maruševski, *Bazilika srca Isusova u Zagrebu*, Isusovačka baština u Hrvata, Zagreb, 1992.; str. 151.-157.

Osijeka već joj je teško pronaći paralele u Hrvatskoj⁶² pa se sa sigurnošću može pretpostaviti kako joj je arhitekt stigao iz nekog većeg središta Monarhije, Beča ili Budimpešte, što ne treba čuditi budući da su Pejačevići, kako je već spomenuto, bili povezani i sa samim dvorom. Važno je napomenuti i kako je kapela vrlo ran primjer odabira neobaroka kao stila za jednu sakralnu građevinu. Svi spomenuti primjeri u tekstu, iz Zagreba i Beča, uglavnom su podignuti od sredine 90-ih godina 19. i u prvom desetljeću 20. stoljeća. Jedino logično objašnjenje koje se nameće jest pretpostavka kako se graditelj htio stilski približiti arhitektonskoj raščlambi obližnjeg baroknog Pejačevićevog dvorca, na što upućuju i pojedini detalji rješenja kapele poput mansardnog krovišta pokrivenog plehom.

Da je projekt za kapelu djelo stranog arhitekta upućuju nas i činjenica kako retfalačka kapela osnovnim prostornim ustrojstvom, mansardnim krovom s ovalnim prozorima, a dijelom i arhitektonskom dekoracijom asocira na Hildebrandtov paviljon u lovištu dvorca Siebenbrunn li crkvu svete Ane u brodskoj Tvrđi.⁶³ Sigurno je kako jedan lokalni graditelj poput Klemma nije mogao poznavati te objekte. Uz to, usporedba s nekim drugim djelima graditelja Klemma, poput prizemnice koju je projektirao za Josipa i Mariju Kovačevac u Strossmayerovoj ulici br 13. (15),⁶⁴ u neposrednoj blizini zgrade Gradskog poglavarstva potkrjepljuje u tvrdnju. Malena neorenesansna zgrada suhe arhitekture nema nikakve paralele s retfalačkom kapelom. Graditelj Klemm po svoj je prilici bio samo izvođač radova.

Mauzolej obitelji Pejačević centralna je građevina eliptičnog tlocrta. Kako su izvana jako naglašeni zabati na svakoj strani kapele, na prvi se pogled doima se kako je riječ o objektu križnog oblika. Sva četiri pročelja raščlanjuju dva jonska pilastra na kojima počiva masivni trokutasti zabat. Na bočnim se stranama nalazi po jedan veliki lučni prozor uokviren neobaroknom raščlambom u vidu voluta. Svi su prozori zatvoreni masivnim neobaroknim rešetkama od kovanog željeza. Glavno se pročelje otvara portalom s masivnim vratima od kovanog željeza. Iznad ulaza postavljen je natpis: »VOLVNTATI PARENTUM OBSECVTI LIBERI MDCCCLXXXI.«⁶⁵

Unutrašnjost objekta bogato je osvijetljena trima spomenutim velikim prozorima. Za razliku od prethodnih dvaju objekata, ova je kapela zamišljena prvenstveno kao monumentalna grobnica te se u njoj ne nalazi ni jedan oltar. Kako su na sve četiri strane zida, između vrata i prozora, ostavljene niše, moguće je kako su za njih bile predviđene (a možda su ranije i stajale) skulpture svetaca. Oltarski prostor nasuprot glavnog portala zauzima stubište i rampa ograđena kvalitetnom

⁶² Samo je u odabiru stila slična Eltzovoj kapeli na vukovarskom groblju. No kako je riječ o kasnijem i mnogo reprezentativnijem objektu, teško je samo iz odabira stila vući neke zaključke iako je zanimljivo kako obje grofovske slavonske obitelji biraju upravo barok kao stil za svoje monumentalne grobnice.

⁶³ Zlatko Uzelac, "Tvrđavska crkva svete Ane Johanna Lucasa von Hildebrandta u Slavonskom Brodu", u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* br. 28/2004. str. 188-207.

⁶⁴ DAOS, Fond br. 6, Gradsko poglavarstvo, Inženirski ured, Projekti po ulicama, Svezak 107b, Strossmayerova ulica br. 13 (15).

⁶⁵ »Po volji roditelja podignula djeca 1891.«. Za prijevod teksta zahvaljujem prof. Rudolfu Barišiću.

neobaroknom kovanom ogradom, ispod kojeg se nalaze grobnice s tijelima obitelji Pejačević. Zidovi kapele, iznad niša, raščlanjeni su girlandama, a kupola bogatom neobaroknom štukaturom.

Nakon što je pretrpjela manja oštećenja tijekom Domovinskog rata, prije nekoliko je godina kapela dodatno iznutra uništena tako da su vrata zakovana te se više ne koristi. Radovi na njezinoj obnovi nalaze se u pripremi.⁶⁶

Zaključak

Sve tri kapele podignute na osječkim grobljima u drugoj polovini 19. stoljeća, kao i ostali sakralni objekti iz toga razdoblja, svjedočanstvo su naglog materijalnog, demografskog i kulturnog napretka ovog grada. Istodobno nam svjedoče i o obnovljenoj religioznosti društva koje time odgovara na prve izazove sekularizacije. Stilski, dvije predstavljaju djela ranog historicizma – *Rundbogenstila*, stila okruglog luka, a treća, kronološki najkasnija, neobaroknu, kasnohistoricističku građevinu.

Literatura

1. Barry Bergdoll, "European Architecture 1750 – 1890", Oxford, 2000.
2. Dragan Damjanović, "Grobna kapela grofa Pavla Pejačevića u Podgoraču", u: *Našički zbornik* br. 7., Našice, 2002., str. 221 – 229.
3. Dragan Damjanović, "Biskup Josip Juraj Strossmayer i gradnja osječke župne crkve svetih Petra i Pavla", u: *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 21, Zagreb – Osijek, 2005., 11 - 37.
4. Dragan Damjanović: "Sakralna arhitektura Đakovačke i srijemske biskupije u vrijeme biskupa Josipa Jurja Strossmayera (1-3)", u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije* br. 2-3-4-6/7/ 2005. godine, godište CXXXIII, Đakovo, 2005., str. 156 -158; 252-255; 344-346.
5. Zoraida Demori-Staničić, "Uvod u posttridentsku zavjetnu sliku u Dalmaciji uz prijedlog za Sante Perandu", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 33, *Prijatelj zbornik* 2, Split, 1992., 165. – 207.
6. Lelja Dobronić, "Zaboravljeni zagrebački graditelji", Zagreb, 1962.
7. Kamilo Firiniger i Vladimir Utvić, *Povijest bolničkih ustanova u Osijeku od 1739. do 1930.*, Osijek, 1970.
8. Branko Fučić, "Josip", u: *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1990., 302-304.
9. Grgur Marko Ivanković, *Historistička arhitektura u Slavoniji*, "Historicizam u Hrvatskoj", katalog, Zagreb, 2000., I., 187-193.
10. Branimir Kralik, *Votivna kapela u Osijeku na groblju u Novom gradu; smjernice za obnovu ratom oštećene i uništene dekoracije na pročelju*, Osijek, 1992., dosje Konzervatorskog zavoda u Osijeku.

⁶⁶ Silvije Novak, Ivana Buzina, Branko Urban; Štete na nepokretnim spomenicima; Mauzolej obitelji Pejačević Osijek – Retfala; dosje u Ministarstvu kulture, Upravi za zaštitu kulturne baštine u Osijeku.

11. Silvija Lučevnjak, *Kapela s grobnicom obitelji Pejačevića u Našicama*, u: *Našički zbornik* br. 5, 1999., str. 55-98.
12. Albrecht Mann, *Die Neuromanik*, Köln, 1966.
13. Olga Maruševski, *Bazilika srca Isusova u Zagrebu*, Isusovačka baština u Hrvata, Katalog izložbe, Muzejsko-galerijski centar, Zagreb, 1992.; str. 151.-157
14. Olga Maruševski, *Franjo Klein, graditelj sredine 19. stoljeća*, u: *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 17/2., Zagreb, 1993., 107-123.
15. Silvije Novak, Ivana Buzina, Branko Urban; Štete na nepokretnim spomenicima; Mauzolej obitelji Pejačević Osijek – Retfala; dosje u Ministarstvu kulture, Upravi za zaštitu kulturne baštine u Osijeku.
16. Zlatko Uzelac, *Tvrđavska crkva svete Ane Johanna Lucasa von Hildebrandta u Slavonskom Brodu*, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Zagreb, br. 28/2004., str. 188-207.
17. Renate Wagner-Rieger, *Wiens Architektur im 19. Jahrhundert*, Wien, 1970., 249.
18. Lexikon für Theologie und Kirche, 6. Band, Freiburg, Basel, Rom, Wien, 1997.
19. New Catholic Encyclopedia, 8, Washington, 2003.

Izvori

Novinski izvori

1. *** "Montag, den 1. September", *Die Drau*, Osijek, 1872., 72 (8. 9. 1872.), 3.
2. *** "Requiem für Weiland Graf Nikolaus Pejacsevich", *Die Drau*, Osijek, 1891., 79 (7. 7. 1891.), 1.
3. *** "Gruftcapelle in Retfala", *Die Drau*, Osijek, 1891., 79 (7. 7. 1891.), 2.
4. *** „Graf Lato Pejacsevich“, *Die Drau*, Osijek, 1891., 84 (19. 7. 1891.), 3.
5. *** "Einweihung der Familiengruft in Retfalu", *Slavonische Presse*, Osijek, 1891., 106 (8. 9. 1891.), 2.
6. *** "Gruft Capelle der Familie des Grafen Pejacsevich", *Die Drau*, Osijek, 1891., 107 (10. 9. 1891.), 2.
7. *** "Grufteinweihung", *Slavonische Presse*, Osijek, 1891., 108 (13. 9. 1891.), 4.
8. *** "Einweihung der Graf Pejacsevich'schen Gruft in Retfalu", *Die Drau*, Osijek, 1891. 108 (13. 9. 1891.), 2.
9. *** "Felix Streim", *Novine sriemske*, Vukovar, 1905., 3 (11. 1. 1905.).
10. *** "Todesfall", *Die Drau*, Osijek, 1905., 6 (12. 1. 1905.), 4-5.

Arhivski izvori

1. Državni arhiv Osijek (DAOS), Fond br. 6, Gradsko poglavarstvo (GPO)
2. Arhiv Biskupije đakovačko-srijemske, Đakovo, Zapisnici sjednicah Duhovnoga stola Bosansko-djakovačkoga i sriemskoga 1865. – 1869.

Historicistic Catholic Cemetery Chapel in Osijek

S u m m a r y

Short summary

The article presents the three cemetery chapels erection in the second half of the 19th century: The Holy Cross Elevation at the Lower Town cemetery (1869 – 1870), St. Leopold at the Citadel (the New Town) cemetery (1870 – 1872) and the monumental crypt of the Pejačević family in Retfala (1891).

Long summary

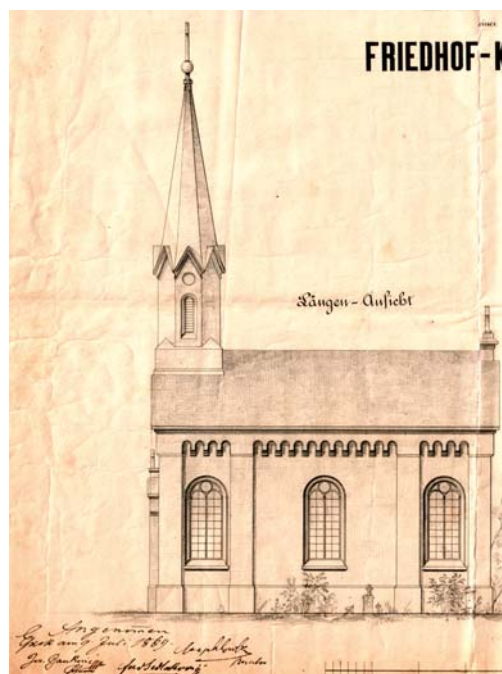
As a result of a complex religious and national town image more numerous sacral objects were erected in Osijek than elsewhere in Croatia in the second half of the 19th century. Two sinagogues were built, the Orthodox chapel St. Nicholas, the Protestant Church, the town Catholic chapel of Our Lady of the Snow, the new monumental parish church of Sts. Peter and Paul, the largest Neogothic building of Croatian historicism and three Catholic cemetery chapels which are the theme of this text i.e. The Holy Cross Elevation at the Lower Town cemetery (1869 – 1870), St. Leopold at the Citadel (the New Town) cemetery (1870 – 1872) and the monumental crypt of the Pejačević family in Retfala (1891). The chapels at the New and Lower Town cemeteries are very similar – they are one-naved buildings of rectangular layout with a church tower on the facade. They are high quality realizations of Romanticism architecture, more accurate to say – *Rundbogenstyle* (style of a round arch). Besides the Upper Town synagogue in Osijek and the cathedral in Đakovo, they are among the earliest historicistic buildings in the history of the sacral architecture in Slavonia. The Holy Cross Elevation chapel is a work of the notable Slavonian builder Felix Streim from Vukovar, educated at Vienna polytechnic school at the end of the 40's and the beginning of the 50's of the 19th century. A designer of St. Leopold chapel cannot be identified for the time being but we can assume that either Streim or the local builder Alois Flambach from Osijek had been their designers. Both buildings have preserved a qualitative romantic interior (altars, votive paintings) and both are covered with paintings.

For the time being we cannot establish the crypt designer of the Pejačević family either, what is known is only the fact that it was built by the domestic builder Gaspar (Kaspar) Klemm. We refer to the building of central, elliptic layout with cupola topped by a mansard roof. It was built in the Neobaroque style, rarely applied in sacral architecture of the time. The inner walls are covered with stucco work. The high-quality wrought-iron railings are set on the chapel windows as well as around the crypt entrance in the interior. Since the object is not in use, its condition is poor.

Key words: Osijek – architecture, Chapel of the Holy Cross Elevation, Chapel of St. Leopold, Chapel of the Pejačević family, Rundbogenstyle, Neo-baroque, Historicism



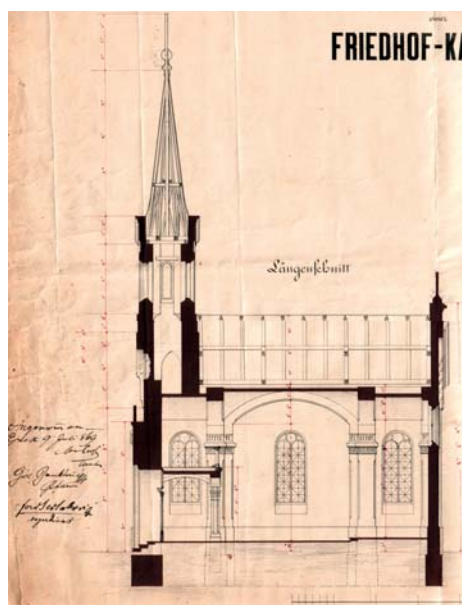
*Felix Streim, Projekt za
glavno pročelje kapele
Uznesenja presvetog križa
na donjogradskom groblju u
Osijeku*



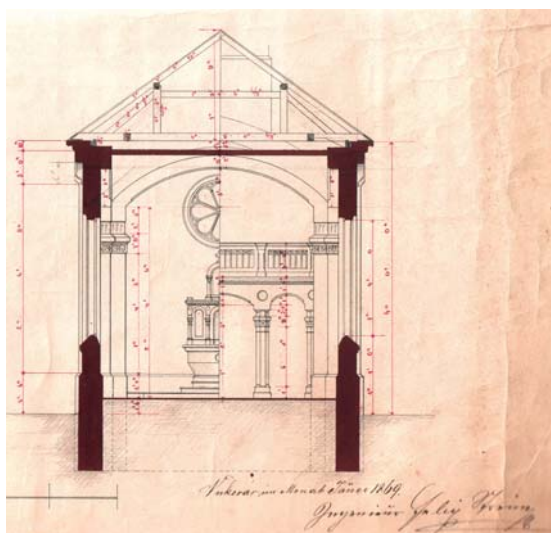
*Felix Streim, Projekt za
bočno pročelje kapele
Uznesenja presvetog
križa na
donjogradskom groblju
u Osijeku*



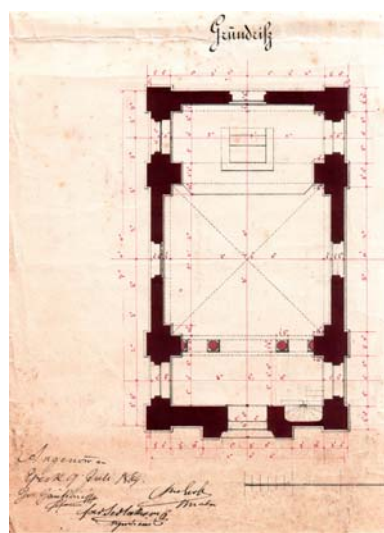
Felix Streim, Projekt za začelje kapele Uznesenja presvetog križa na donjogradskom groblju u Osijeku



Felix Streim, uzdužni presjek kapele Uznesenja presvetog križa na donjogradskom groblju u Osijeku



Felix Streim, poprečni presjek kapele Uznesenja presvetog križa na donjogradskom groblju u Osijeku



Felix Streim, tlocrt kapele Uznesenja presvetog križa na donjogradskom groblju u Osijeku



*Kapela
Uznesenja
presvetog križa
u Osijeku*



*Unutrašnjost s
glavnim
oltarom kapele
Uznesenja
presvetog križa
u Osijeku
danas*



*Glavno pročelje
kapele svetog
Leopolda na
novogradskom
groblju u Osijek*



*Bočno pročelje
kapele svetog
Leopolda na
novogradskom
groblju u
Osijeku*



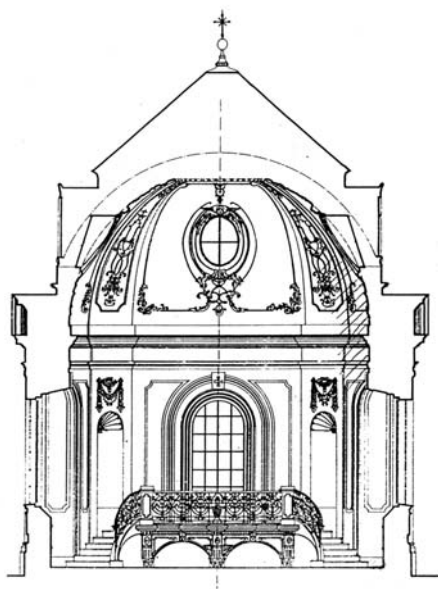
Glavni oltar kapele svetog Leopolda na novogradskom groblju u Osijeku



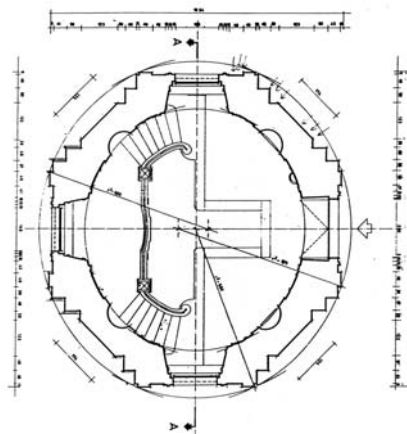
Evngelička crkva u Boppardu u Njemačkoj, tipičan primjer Rundbogenstil građevine nalik na kapele na donjogradskom i novogradskom groblju u Osijeku. Sličnosti glavnog pročelja te kapele najizraženije su sa stražnjim pročeljem kapele na donjogradskom groblju



Kapela Pejačevića na groblju u Retfali



Presjek kapele Pejačevića na groblju u Retfali



Tlocrt kapele Pejačevića na groblju u Retfali